

СІМ'Я ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН: АНАЛІЗ ПІДХОДІВ ТА МЕТОДОЛОГІЙ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті аналізуються існуючі концепції походження сім'ї, підходи та методології її дослідження в соціокультурному контексті. Автор дає власне визначення поняттю «сім'я». Окрім поширених загальноприйнятих методологій, розглянуто сучасний маловідомий метаантропологічний підхід до дослідження даного феномену, який дозволяє по-новому побачити проблеми інституту сім'ї та формувати шляхи їхнього вирішення.

Сім'я, як первинний осередок суспільства, як спільність людей, пов'язаних подружніми стосунками, взаєминами батьків і дітей, як структура з важливими соціальними функціями, має особливе значення в житті кожної людини. Загальновідомо, що вона фокусує в собі практично всі аспекти життєдіяльності суспільства і виходить на всі рівні соціальної практики – від індивідуального до суспільно-історичного, від матеріального до духовного. Сім'я виступає важливим носієм культури та її складових: цінностей, аксіологічних орієнтацій, традицій, соціальних норм, правил поведінки тощо. Отже, не дивно, що в складних трансформаційних умовах сьогодення проблеми сім'ї привертають до себе все більше уваги вчених та дослідників.

Метою даної статті є аналіз існуючих підходів та методологій, які використовуються при соціокультурному дослідженні феномену сім'ї. Окрім поширених загальноприйнятих методологій, також розглядається сучасний метаантропологічний підхід, який дозволяє бачити актуальні проблеми інституту сім'ї та формувати шляхи їхнього вирішення.

В гуманітарній думці існують дві основні концепції виникнення моногамної сім'ї. Один з найбільших внесків у формування першої з них – історичної, або, як її ще прийнято називати, еволюційної концепції, яка почала розвиватися з другої половини XIX століття, – належить швейцарському історику І. Бахофену, який у 1861 р. випустив у світ книгу «Материнське право. Дослідження гінекократії старого часу і її релігійної та правової природи». У цій роботі Бахофен висловив ідею мінливості форм шлюбу і сім'ї в ході історії, а також ідею передування матріархату патріархатові. Згідно з цією концепцією форми сім'ї на шляху своєї еволюції від первісного суспільства до сьогодення змінювались: спочатку між людьми існували нічим не обмежені статеві відносини; з часом на їхній основі сформувався груповий шлюб, який тим не менш ще не передбачав постійних «подружніх» пар, отже, визначити лінію батьківства було неможливо. Походження дітей рахувалося (визначалося) тільки за материнською лінією. На цій основі виникла материнська сім'я (матріархат), в якій жінки, як єдині достовірно відомі батьки молодого покоління, користувалися високим рівнем поваги і пошани. Поступово на ґрунті взаємних потягів почали складатися достатньо постійні пари, що ознаменувало появу парного шлюбу. З виникненням такого шлюбу статеві зносини між партнерами вже почали регулюватися не тільки моральними нормами, а й певними соціально-економічними відносинами. Виникнення та зміцнення приватної власності привело до усталення класових відносин, що стало основою сучасного виду шлюбу – моногамії.

Ідеї матріархату та історичного розвитку сім'ї знайшли підтримку в роботах видатних філософів, культурологів, антропологів та соціологів різних країн: Л. Моргана, Ф. Енгельса, Е. Дюркгейма, М. Ковалевського, Ф. Ле Пле, П. Сорокіна, А. Пономарьова.

Так, американський етнолог Л. Морган в своїй підсумковій праці «Стародавнє суспільство» виділив ряд послідовних форм сім'ї, які змінювались в процесі її еволюції.

Серед них: кровнородина сім'я; пуналуальна сім'я; парна сім'я (синдіасмічна); патріархальна і моногамна сім'ї. Кожній з цих форм сім'ї відповідав свій порядок шлюбу – груповий, парний та моногамний. При цьому моногамна сім'я, на думку Л. Моргана, сформувалася завдяки переходу від материнського роду до батьківського в результаті виникнення власності та зміни умов її успадкування [1]. У цій праці вчений також висловив думку, що моногамна сім'я буде еволюціонувати і далі: «...доки не буде досягнута рівність статей» [2, с. 491-492].

Ця ідея була розвинена Ф. Енгельсом, який підкреслив, що моногамна сім'я – це не підсумок індивідуальної любові, а відбиття економічних умов панування чоловіка, і що народження дітей, які успадкували його багатство, – справжня мета моногамії [3, с. 23-171]. Революція та виникнення соціалізму, на думку Енгельса, повинні були знищити приватну власність, а широке залучення жінок до суспільного виробництва – допомогти встановити справжню рівність і подолати дискримінацію. У такому суспільстві має утвердитися нова форма сім'ї, основою якої виступатимуть справжні людські почуття, щира взаємна повага та рівність статей, а не користь і прагматичний розрахунок [3, с. 23-171].

Однак поруч з еволюційною концепцією формування моногамної сім'ї в гуманітарній думці існує й інша, протилежна їй гіпотеза, згідно з якою моногамна сім'я існувала завжди і була основною формою сім'ї протягом всієї історії людства. До прибічників такої думки слід передусім віднести Б. Маліновського [4] та Ф. Фукуяму [5], а також інших дослідників. Так, англійський культуролог і етнограф Б. Маліновський взагалі заперечував існування будь-яких форм групового шлюбу: «Якось, і досить могутня, школа вірить в існування групового шлюбу, тобто в такий стан суспільства, при якому індивідуальний шлюб був невідомий, а замість нього людські істоти з сексуальною метою об'єднувалися у груповому шлюбі» [4, с. 455]. Досліджуючи особливості розвитку шлюбно-сімейних відносин у племен центральної Австралії, а також інших континентів, вчений вважає, що звичай, які допускають дошлюбні сексуальні відносини, «не демонструють нічого такого, що вселяло би думку про якийсь попередній стан розгнужданого проміскуїтету чи про який-небудь звичай на кшталт “групового шлюбу”. Все це важко уявити, – каже Б. Маліновський, – коли виходиш з відомих фактів соціального життя» [4, с. 831].

Дослідник вважає, що поширення ідей про існування групового шлюбу пов'язано з тим, що автори-еволюціоністи, які «шукали сліди» групового шлюбу, не цікавилися всеосяжним описом працюючих інститутів у тому вигляді, в якому вони реально існували і функціонували всередині конкретного і складного соціокультурного контексту. Таким чином, як зауважує Б. Маліновський, «кожен елемент культури, кожна ідея, звичай, форма організації, слово – змушені бути вихопленими з притаманного їм контексту та встановленими в якусь уявну схему» [4, с. 454].

Американський вчений та дослідник Ф. Фукуяма в своїй праці «Великий розрив» також стверджує, що моногамні шлюбні відносини та нуклеарна сім'я не є нещодавнім історичним винаходом. «Сучасні соціальні антропологи, – пише Ф. Фукуяма, – скептично дивляться на моделі, які були вживаними донедавна і в яких африканські, американські та тихоокеанські суспільства подавалися як асоціації родинних об'єднань, що розчиняють сім'ю та індивіда... Навпаки, нуклеарні моногамні шлюби помічаються повсюдно і виявляються найбільш важливим сімейним інститутом» [5, с. 98]. Отже, розглянувши дві протилежні точки зору на шляхи формування сучасної моногамної сім'ї, слід зазначити, що еволюційна концепція має значно більше прихильників, фактів та спостережень із життя різних племен і народів на свою користь, тому, вочевидь, є більш достовірною.

Враховуючи, що сім'я є предметом дослідження багатьох наук – філософії, культурології, історії, економіки, юриспруденції, психології тощо – слід зазначити, що це спричиняє існування великої кількості підходів до вивчення цього складного феномену. Проте «в основі будь-якого погляду щодо вивчення сім'ї, – зазначає сучасний укра-

їнський вчений Т. Цюркало, – лежить її поділ на соціальний інститут та малу соціальну групу» [6, с. 148-152], що виявляє та підкреслює роль сім'ї у взаємовідносинах з суспільством, з одного боку, і в міжособистісній взаємодії – з іншого. Це і зумовлює наявність двох важливих методологічних підходів, один з яких вивчає сім'ю як малу соціальну групу, а інший розглядає її як соціальний інститут.

Так, згідно з інтеракціоністським підходом, який ґрунтується на переконанні, що природа людини і упорядкованість суспільного життя є продуктом соціальної комунікації, сім'я розуміється як сукупність суто соціальних ролей, які виникають і реалізуються у взаємодії її членів, зумовлюючи їхні позиції. Згідно з цим підходом сім'я вважається відносно закритою системою, яка має досить слабкі зв'язки з навколишніми інститутами [7, с. 211]. Прихильники інтеракціонізму (Дж. Г. Мід, Г. Блумер, Т. Шибутані) [8, с. 173-176] аналізують вчинки людей у повсякденному житті, виявляють значення, які люди надають своїм вчинкам, і фактори, що зумовлюють ці значення. Отже, даний підхід акцентує увагу на дослідженні сімейних ролей і статусів та їхньої взаємодії в процесі комунікації.

Проте функціональний підхід, який набуває свого розповсюдження, починаючи з 50-х років ХХ століття, аналізує сім'ю як соціальний інститут. Цей підхід спрямований на «пошук того спільного, що притаманно різним типам сімей у перебігу історії» [9, с. 18]; разом з тим він досліджує особливості взаємодії сім'ї з іншими соціальними інститутами; вивчає соціокультурні функції сім'ї. Прихильники функціоналізму (Е. Дюркгейм, Г. Спенсер, Т. Парсонс, Б. Маліновський) особливо увагу приділяють аналізу історичного переходу сімейних функцій до інших соціальних інститутів, при якому відбувається перетворення економіко-виробничої, релігійної, освітньої, рекреаційної, виховної та інших функцій, що здійснюються самою сім'єю [9, с. 46]. Зокрема, Е. Дюркгейм зазначав, що індустріалізація і пов'язані з нею соціальні зміни якоюсь мірою позбавили сім'ю надзвичайно важливого соціалізуючого впливу. Він також зазначав, що зменшення кількості членів сім'ї призводить до зменшення солідарності, яка виступає головною силою, здатною об'єднувати суспільство.

На особливу увагу заслуговує футурологічний підхід до дослідження сім'ї, який виник у західній філософії та соціології у 60 – 70-і роки ХХ ст. Даний підхід значною мірою поєднує в собі згадані вище підходи та розглядає сім'ю як соціальний інститут і як малу соціальну групу одночасно. Яскравим його представником є Е. Тоффлер. Згідно з концепцією вченого розвиток людства відбувається хвилеподібно, і в умовах наближення нової цивілізації (третьої хвилі) нуклеарна сім'я (складається з батьків та їхніх дітей, які ще не перебувають у шлюбі) вже не відповідає очікуванням та потребам більшості людей [10]. Дослідник не каже про руйнування сімейної системи як такої, але заперечує саму класичну модель нуклеарної сім'ї, яка ґрунтується на шлюбному союзі між чоловіком та жінкою, де чоловік, в більшості випадків, забезпечує родину фінансово, а жінка займається вихованням дітей. На думку Е. Тоффлера, зберегти таку модель сім'ї неможливо: «Якщо ми справді бажаємо реставрувати сім'ю Другої хвилі, нам краще підготуватися до реставрації цивілізації Другої хвилі взагалі – заморозити не лише технологію, а й саму історію» [10, с. 188]. Тому доцільно не відроджувати сім'ю, зазначає вчений, а пом'якшити її перехідний період і сприяти появі сім'ї нового типу, якій буде притаманна різноманітність форм та моделей.

Отже, висвітливши найбільш поширені методологічні підходи до вивчення сім'ї, видається логічним та доцільним дати визначення цієї категорії. Слід зазначити, що, незважаючи на велику різноманітність підходів, в науковій думці все ж таки існує декілька загальноприйнятих дефініцій феномену сім'ї.

Так, в пострадянському філософському та соціологічному знанні досить часто можна зустріти визначення, запропоноване російським вченим А. Харчевим, згідно з яким «сім'я – це історично конкретна система взаємних стосунків між подружжям, між батьками та дітьми, мала соціальна група, члени якої пов'язані шлюбними та кровними зв'язками, спіль-

ністю побуту та взаємною моральною відповідальністю і соціальна необхідність в якій зумовлена потребою суспільства у фізичному та духовному відтворенні населення» [11].

Західні соціологи нерідко використовують визначення, запропоноване американським вченим Н. Смелзером, який визначає сім'ю як засноване на кровній спорідненості, шлюбі чи усиновленні об'єднання людей, пов'язаних спільністю побуту та взаємною відповідальністю за виховання дітей [12, с. 424].

Проте в даному дослідженні, враховуючи його соціокультурний контекст, ми будемо виходити з визначення сім'ї як складного соціокультурного явища, що ґрунтується на шлюбному союзі між чоловіком та жінкою, в якому відбувається матеріальне, духовне та душевне єднання чоловічого та жіночого начал, народження і виховання нового покоління. Діти є тим важливим елементом, який надає сім'ї глибинного сенсу й природного призначення. Основою ж буття сім'ї є любов, в справжньому розумінні цього слова.

В атмосфері складних соціокультурних умов сьогодення, з досить суттєвими чинниками кризи сім'ї у суспільстві, а також враховуючи актуалізацію потреб людини у відносинах, що ґрунтуються на добрі та довірі, пошук людиною шляхів подолання все більш поширюваної проблеми самотності, прагнення до відновлення та збереження національно-родових традицій, дослідження феномену сім'ї потребують нової філософської парадигми, нового осмислення процесів, які відбуваються в сім'ї, і взагалі нового ставлення до неї.

З точки зору автора даної статті, головною метою сім'ї має бути прагнення подружжя до постійного вдосконалення свого союзу, що передбачає: відсутність в людини страху, ненависті, заздрості, ворожості, зради, брехні, гніву, і навпаки, панування в ній гідності, свободи, радості, краси, щастя, які побудовані на всеохоплюючій силі любові. Таким чином сім'я як комунікативна спільність і мала соціальна група, прикладом свого життя поширюючи ці якості, зможе морально оновлювати суспільство.

Серед основних завдань, які стоять перед сім'єю, окрім загальновідомих (народження і виховання дітей, турбота про батьків та близьких, культурний розвиток тощо), які, безумовно, є важливими, слід акцентувати увагу на особистісному спілкуванні подружжя. Одною з величезних проблем ХХ ст. є проблема самотності. Дуже часто у сім'ї немає спільних інтересів, цінностей, захоплень, що знецінює подружнє життя, робить його лише відчуженим союзом двох людей протилежної статі. Найбільшою мірою в сім'ї самотність знаходить свій прояв, коли дорослі діти залишають своїх батьків. Хоча, здавалося б, чоловік та дружина залишаються наодинці, в них з'являється більше часу для спілкування та вираження подружньої любові, спільного зростання, але в стосунках між ними проступає велика прірва, яка, на жаль, існувала й раніше, але була прихованою, – самотність в цей час досягає своєї найвищої точки [13, с. 125-126]. В таких умовах сім'я не виконує повноцінно свої функції та завдання і, відповідно, не може досягнути своєї головної мети; вона є соціокультурною системою, в якій панує відчуження.

Отже, в сучасному світі все актуальнішими стають екзистенціальні аспекти буття сім'ї. Це дає можливість зробити припущення, що основою тієї нової філософської парадигми, яка нам необхідна сьогодні при дослідженні актуальних проблем сім'ї та її подальших трансформацій, може бути концепція, запропонована українським вченим Н. Хамітовим [14, с. 207-211], згідно з якою він виділяє три типи сучасної сім'ї: авторитарну (домінантну), відчужену і партнерську (андрогінну).

Такий підхід, який дозволяє нам по-новому осмислити сім'ю, а також специфіку її існування на сучасному етапі розвитку суспільства, ґрунтується на проекті метаантропології, розробленому Н. Хамітовим [13-15], в межах якого людське буття розділяється на буденне, граничне та метагранічне. Згідно з метаантропологічним підходом «буденність – це все, що є звичним, що, оточуючи нас, не дає проявитися неповторно-особистісному началу. (...) У буденності духовне обличчя людини дивно розмито – настільки, що всі здаються майже з однаковим обличчям. (...) Буденність – це невизначеність свого шляху. (...) Вона не породжує нічого живого» [15, с. 187]. «Граничне буття – це запер-

чення гармонії буденності. (...) Бути на межі – означає ставати. Ставати чимось іншим. Або, точніше, – кимось іншим. Буття на межі для людини означає процес народження іншого, метаграничного. В цьому полягає вищій і остаточний сенс. Тому буття на межі є лише переддвер'ям іншого буття» [15, с. 223].

«Метаграничне буття – це все, що лежить за межами буденного буття з його заборонами та нудьгою, і разом з тим воно долає трагічний характер граничного буття з його жахом та відчаєм. Це якась нова гармонія, нова та яскрава все-повнота людського життя, яка дихає вічністю та підноситься до Буття. Найбільш природним та очевидним проявом метаграничного буття людини... є любов» [15, с. 287].

Отже, «буденне буття людини – це буття у відносній гармонії, граничне буття – це заперечення гармонії буденності, метаграничне буття – відновлення гармонії на новій основі – вільної особистості. При цьому буденне буття наповнене прихованою самотністю, в граничному бутті самотність стає видимою, в метаграничному бутті відбувається подолання самотності, у результаті чого особистість відкривається любові» [14, с. 210].

На думку Н. Хамітова, зазначені виміри людського буття визначають авторитарний, відчужений та партнерський типи сім'ї. Важливо, що така типологія не лише відображає тип панування влади в сім'ї, який аналізується в соціологічних її теоріях, вона характеризує значно більше – саму сутність сім'ї, весь набір характеристик, поглядів, вчинків та відносин, які створюють сім'ю та, відповідно, відкривають її буття суспільству.

Отже, авторитарна сім'я – це сім'я, де придушується індивідуальність особистості, існує загроза її свободі від того, хто домінує в сім'ї фізично, психологічно та фінансово. Більш того, в такій сім'ї авторитарні відносини підсвідомо переносяться на інші аспекти людського буття.

У відчуженій сім'ї найбільшою мірою проявляється феномен «самотності вдвох», коли, здавалося б, людина має сім'ю, але як фізично, так і духовно відчуває себе самотньою. В такій ситуації, на думку вченого, «зникає унікальна екзистенціальна атмосфера небайдужості та душевної теплоти, які виділяють сім'ю серед всіх інших феноменів людського буття» [14, с. 327]. Кожен з подружжя відчуває себе чужим по відношенню до іншого.

Для партнерської сім'ї, на відміну від авторитарної та відчуженої, проблеми самотності не існує. Кожен в подружжі сприймається як цінність. В такій сім'ї як чоловік, так і жінка постійно працюють над своїми стосунками, підтримуючи один одного, спільно проходять життєві випробування, цінують свободу та розвивають унікальні риси своїх особистостей. Це приводить до формування партнерських відносин та забезпечує адекватну комунікацію подружжя в суспільстві. Серед існуючих це, імовірно, найбільш досконала форма буття сім'ї, де над всім панує любов.

Таким чином, згідно з метаантропологічним підходом, сенс буття сім'ї полягає не тільки в організації сексуального життя, народженні і вихованні дітей, веденні спільного господарства, чим нерідко обмежуються сучасні науковці в своїх визначеннях поняття сім'ї, але й «в особистісному єднанні людей» [14, с. 327], що в комплексі може сформувати гармонійну сім'ю, яка буде здатна повноцінно виконувати свої функції. При цьому головною умовою, тим фундаментом, на якому можливо побудувати таку сім'ю, на наш погляд, є любов, в справжньому її розумінні.

Це повинно стати предметом подальшої філософської та культурологічної розвідки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Токарев С.А. Исследование семьи в зарубежной социологической и этнографической литературе (краткий историографический обзор) // Этносциальные аспекты изучения семьи у народов зарубежной Европы / С.А. Токарев. – М. : Мысль, 1987. – С. 15-34.
2. Morgan L.H. «Ancient Society» / Morgan L.H. – London, 1877.
3. Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави // Маркс К., Енгельс Ф. Твори / Ф. Енгельс. – [2-е вид.]. – Т. 21. – С. 23-171.

4. Малиновский Б. Избранное: Динамика культуры / Малиновский Б. ; пер. с англ. – М. : РОССПЭН, 2004. – 959 с., илл. – (Серия «Книга света»).
5. Фукуяма Ф. Великий разрыв / Фукуяма Ф. ; пер. с англ. под общ. ред. А.В. Александровой. – М. : ООО «Издательство АСТ»; ЗАО НПП «Ермак», 2004. – 474 с.
6. Цюркало Т.І. Дослідження інституту сім'ї в лоні соціально-філософського знання [текст] / Т.І. Цюркало // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Філософія. Психологія. Педагогіка. – 2009. – № 2 (26). – С. 148-152.
7. Черниш Н. Соціологія : курс лекцій / Черниш Н. – [2-е вид.]. – Львів : Вид-во Львівської Богословської Академії, 1998. – 362 с.
8. Блумер Г. Общество как символическая интеракция // Современная зарубежная социальная психология. Тексты / Г. Блумер. – М. : Издательство Московского университета, 1984. – С. 173-179.
9. Антонов А.И. Социология семьи / А.И. Антонов, В.М. Медков. – М. : МГУ, 1996. – 304 с.
10. Тоффлер Елвін. Третя хвиля / Тоффлер Елвін ; з англ. пер. А. Євса. – К. : Вид. дім «Всесвіт», 2000. – 480 с.
11. Харчев А.Г. Брак и семья в СССР / Харчев А.Г. – М. : Наука, 1979. – 217 с.
12. Смелзер Н. Социология / Смелзер Н. ; пер. с англ. – М. : Феникс, 1994. – 688 с.
13. Хамитов Назип. Одиночество женское и мужское: научно-популярное издание / Хамитов Назип. – К. : Аттика, 2010. – 224 с.
14. Философская антропология : словарь / под ред. Н. Хамитова. – К. : КНТ, 2011. – 472 с.
15. Хамитов Н. Философия. Бытие. Человек. Мир : курс лекций / Хамитов Н. – К. : КНТ, Центр учебной литературы, 2006. – 456 с.

Ф.В. Фомин

Семья как социокультурный феномен: анализ подходов и методологий

В статье анализируются существующие концепции происхождения семьи, подходы и методы ее исследования в социокультурном контексте. Автор дает собственное определение понятию «семья». Кроме распространенных общепризнанных методологий исследования семьи, рассматривается современный малоизвестный метаантропологический подход к изучению данного феномена, который позволяет по-новому увидеть проблемы института семьи и формировать пути их решения.

F.V. Fomin

Family as a Social and Cultural Phenomenon: Analysis of Approaches and Methodologies

Existing conceptions of the origin of family, approaches and methodologies of its research in social and cultural context are considered in the article. The author gives his own definition of the concept «family». Besides widespread universally recognized methodologies for family investigation, the article is dedicated to the modern however little known meta-anthropological approach to the research of this phenomenon. This approach allows to see the problems of the institution of the family and to create new ways for their solutions.

Стаття надійшла до редакції 22.12.2011.